

NOVÉ PUBLIKACE

Rudolf Procházka: Hrad Přerov v raném středověku (9.–11. století) a počátky mladohradištní hmotné kultury. Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno 2017. 547 str. s 93 obr.

Je vždy potěšitelné, když se víceletý archeologický výzkum v některé lokalitě, která může přinést zásadní poznatky pro historii, dočká zveřejnění. Podstatné však je, jak by měla taková publikace vypadat. Minimálním výstupem by mohly být jen hlavní výsledky s odkazem na náleзовé zprávy a dílčí studie. Maximem pak publikace veškeré náleзовé dokumentace a inventáře. Rudolfu Procházkovi se podařilo maximum možného. Zveřejnil podrobnou zprávu o objevené situaci, dokumentované četnými profily a několika fotografiemi, doplněnou o popis stratigrafických jednotek (vrstev, výkopů, dřevěných konstrukcí i dřevěných prvků, zděných a hliněných konstrukcí) z výzkumu na Horním náměstí č. p. 8, 9 i 21. Výsledkem je složitá stratigrafická matice umožňující členění do sedmi fází, přičemž první fáze patří věteřovskému osídlení, druhá fáze osídlení z 9.–10. stol., třetí fáze první polovině 11. stol., čtvrtá fáze druhé polovině 11. až 12. stol., pátá fáze vrcholnému středověku, šestá fáze pozdní gotice a renesanci a sedmá fáze novověku.

Vzhledem k tomu, že podstatnou část nalezeného inventáře představují keramické nádoby (většinou ve zlomcích), byla jim věnována velká pozornost. Je samozřejmé, že vypovídací hodnota keramiky získané z různých celků je rozdílná, a proto byla zpracována výběrovým způsobem tak, že přibližně 3500 kusů bylo popsáno a kvantifikačně vyhodnoceno. Z tohoto počtu jen 473 jedinců, především zlomků okrajů nádob, ale i stěn s výzdobou, bylo kvalitně kresebně dokumentováno na 26 tabulkách. Vypovídací hodnota těchto obrázků by se jistě zvýšila, pokud by byly doplněny o údaje, které z vyobrazení nelze vyčíst. Jednalo by se o charakter keramické hmoty, zvláště příměs organické složky, tuhy a slídy, stopy zpracování a barvu. Informaci o zlomku by jistě obohatil i údaj o původním průměru ústí nádoby nebo dna. Svého času to vyjádřil Bořivoj Dostál při popisu keramiky z dvorce na Pohansku u Břeclavi přímo u kresby (*Dostál 1975*), ale mohlo by se to vyjádřit i jednořádkovým kódem.

Keramika z přelomu 9. a 10. stol. až druhé poloviny 10. stol. byla roztříděna do několika subfází, přičemž není jednoznačný rozdíl mezi subfází a fází. V této keramice se podle detailního petrografického výzkumu nacházel malý podíl (do 4 %) uhlíkové substance, která není totožná s grafitem, jenž se v této fázi nevyskytuje (pokud ano, tak se jedná o mladší intruze). Přerovskou středohradištní keramikou autor srovnává s keramikou nalezenou v dalších lokalitách. Přerovské nálezy se staly východiskem k zasvěcené studii o povelkomoravské keramice na Moravě. Přestože „chronologické třídění středohradištní keramiky je obtížné, protože se dlouho vedle sebe vyskytují progresivnější a tradiční formy, případně jednodušší a složitější, méně či více dokonalé“ (str. 107), autor zjistil určité rozdíly. Železných předmětů, datovatelných do tohoto časového rámce je jen několik. Chronologické zařazení ostruhy s ploténkou, která bývá datována do doby před polovinou 9. stol., relativizuje nález v situaci, která přerovský exemplář zařazuje spíše do druhé poloviny 9. a počátku 10. století.

Podstatné a nové poznatky přinesl archeologický výzkum pro osídlení na konci 10. a v první polovině 11. stol. (3. a 4. fáze), a to z hlediska budování dřevěné fortifikace široké 8 m a vysoké bez předprsně 4–4,5 m, která vymezovala oválnou plochu 1,3 ha zastavěnou desítkami a možná i více než stem obytných objektů. Velká pozornost byla věnována keramice, jež oproti předchozímu období rychle prodělala kvalitativní změny. Autor srovnává přerovskou keramikou nejen s produkcí na Moravě a v českém Slezsku, ale také v Polsku, Čechách, Rakousku, a do jisté míry i na Slovensku. S velmi dobrou znalostí literatury hodnotí keramikou jak ze sídlišť, tak pohřebišť. Nejzákladnější výsledky jsou shrnuty takto: „... středoevropská keramická produkce prochází v 10. století změnami, které ústí do závěrečné, mladohradištní fáze vývoje ...“ a „... raně mladohradištní znaky na moravské keramice 1. poloviny 11. století, projevující se zejména ve výzdobě, jsou již typické pro většinu sledovaného území střední Evropy a s cizími vlivy je spojovat nelze“ (str. 239 a 240).

Kovových předmětů nebylo nalezeno mnoho, ale olovené mincovní závaží v hodnotě poloviny solidu má středoevropský význam. Z kamenných artefaktů zaujmou dvě destičky z jílovce, z nichž jedna má provrtaný otvor a druhá jen stopu po otvoru nedovrtaném. Jsou interpretovány jako brousky, i když by na první pohled mohlo jít o prubířské kameny, které jsou známy z celé řady lokalit (*Ježek – Zavřel 2010; 2013*). Potvrdit nebo vyvrátit tuto možnost by jistě nebyl neřešitelný problém. Popsán a vyhodnocen je i další inventář, jako přesleny, korálek, výrobky z kosti a parohu (zpracovala Zdeňka Sůvová) i výrobky ze dřeva a kůže (zpracovala Ivana Shromaždilová). Pozornost si jistě zaslouží svršek kožené kotníkové boty, který v rekonstruované podobě se dostal i na desky knihy. Kapitola týkající se výpovědi pramenů o běžném životě obyvatel přerovského hradu obsahuje informace nejen o složení potraviny, ale také srovnání s výsledky získanými v dalších středoevropských lokalitách, z nichž přední místo zaujímají výsledky polských badatelů.

Jedenáctá kapitola se věnuje celé přerovské raně středověké aglomeraci. Přestože se „zatím z meziobdobí 2. poloviny 10. století nepodařilo dostatečně prokázat projevy sídlištních aktivit“, autor se domnívá, že „je trvajícím kontinuita osídlení Přerova v povelkomoravské epoše nezpochybnitelná“ (str. 279). Zde je možno jen dodat, že po kolapsu Velké Moravy počátkem 10. stol., jehož důsledky mohou být v různých teritoriích různé, mohl následovat na území Přerova desetiletí trvajících hiát, vystřídáný výraznou sídlištní aktivitou na přelomu 10. a 11. století. Neznamená to, že další objevy nemohou doložit sídlištní aktivitu v 10. stol., ale zatím jsme podle slov Rudolfa Procházky „poznání přechodného ‚temného období‘, zaujímajícímu značnou část desátého století, ... stále mnoho dlužní“ (str. 283).

Přínos přerovského výzkumu k poznání situace na Moravě na přelomu prvního a druhého tisíciletí je náplní posledních dvou kapitol, kde autor na základě archeologických výzkumů popisuje situaci po zániku Velké Moravy na mocenských centrech jako Brno-Líšeň nebo Zelená Hora na Vyšovsku. Podstatná změna nastává až na přelomu 10. a 11. století, kdy je doloženo budování přerovského hradu, hradu v Opavě-Kylešovicích a v první polovině 11. stol. i osídlení hradu v Chotěbuzi-Podobohře. Důležitou úlohu v této době měla i Olomouc. Situaci vysvětluje autor tak, že „souběžná existence Přerova a Olomouce nejlépe odráží vztah polské a místní moci v první třetině 11. století. Jeden možných modelů [!] vidí Olomouc v rukou zdejších elit, podporovaných a zároveň kontrolovaných posádkou polského hradu v Přerově“ (str. 288). Po úpadku piastovské moci se Morava dostala do sféry vlivu přemyslovského státu, což se v dalších staletích ukázalo jako trvalé. Rudolf Procházka tak nastínil představu o podobě osídlení na Moravě v 10. a 1. polovině 11. stol., které patrně v budoucnosti dozná některé korektury odvislé od poznání způsobu pohřbívání a osídlení mimo mocenská centra.

Práce je doplněna četnými přílohami, z nichž první je věnována deskripčnímu systému keramiky. Velmi důležitý je mikropetrografický výzkum raně středověké keramiky, který znamená podstatné doplnění znalostí, např. stanovením organického a anorganického uhlíku. K poznatku, že grafitové hlíny mají původ ve fylitech Hrubého Jeseníku a mrákotínských souvrstvích Železných hor, lze dodat, že v otázce původu grafitových hlín lze předpokládat další objevy. Publikaci úplných protokolů 33 vzorků způsobem, který vůbec nešetří místem, lze považovat za nadbytečnou. Naproti tomu publikaci výsledků analýzy kovových předmětů, železářských strusek, mincovního závaží, dendrochronologie a osteologického materiálu od spoluautorů lze považovat za úspěšnou. Problém lze spatřit v publikaci archeobotanického výzkumu, jehož výsledky Rudolf Procházka velmi dobře využil v subkapitole o potravní složce obyvatel přerovského hradu. Jako nadbytečná se jeví publikace výsledků makrozbytkové analýzy způsobem, kdy v políčkách tabulek na čtyřiceti stránkách je jen tu a tam nějaký údaj.

Zveřejnění přerovského výzkumu, jehož výsledky byly zasazeny do širšího kontextu, znamená podstatný přínos pro poznání časného středověku na Moravě.

Přílohy: R. Procházka: Deskripční systém keramiky, 8 str., 6 obr.; M. Gregerová: Mikropetrografický výzkum raně středověké keramiky z Přerova, 53 str., 12 obr.; J. Hošek – V. Ustohal: Materiálový průzkum kovových předmětů, 13 str., 14 obr.; K. Stránský – D. Janová: Mikroanalýza raně stře-

dověkých železářských strusek z Přerova, Horního náměstí, 4 str., 1 obr.; M. Hložek: Rentgen- fluorescenční analýza oloveného mincovního závaží z Přerova, 1 str.; M. Nýlvrtová Fišáková – L. Weitzer – Z. Sůvová: Analýza osteologického materiálu z lokality Přerov – Horní náměstí č. p. 8 ze středohradištního období, 7 str., 2 tab., 4 grafy; P. Kočár – R. Kočárová – Emanuel Opravil: Archeobotanický výzkum v Přerově, 92 str., 7 obr.; J. Škojce: Závěrečná zpráva o dendrochronologické analýze, 3 str., 4 tab.

Josef Unger

Literatura

- Dostál, B. 1975:* Břeclav – Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec IV. Brno.
Ježek, M. – Zavřel, J. 2010: Prubišské kameny mezi archeologickými nálezy. *Archeologické rozhledy* 62, 608–628.
Ježek, M. – Zavřel, J. 2013: Touchstones in graves from the Avar and Great Moravian periods. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43, 117–129.

Helena Březinová – David Kohout et al.: Středověké textilní a barvířské technologie. Soubor textilních fragmentů z odpadních vrstev Nového Města pražského. Archeologický ústav AV ČR, Praha 2016. ISBN 978-80-87365-91-5. 461 str.

Na rozsáhlé publikaci se (kromě autorů vědeckých v záhlaví) podílely české přední znalkyně středověkého textilu Milena Bravermanová, Vendulka Otavská a archeoložka Michaela Selmi Walisová. Publikace vyčerpávajícím způsobem zpracovává soubor textilních fragmentů objevených při archeologickém výzkumu (2004–2008) vstupních šachet kolektorů na Novém Městě pražském v oblasti ulic Vodičkova, Jungmannova a Školská. Tento prostor zvaný ve středověku Jáma nebo Louže sloužil po založení Nového Města pražského jako smetiště pro domovní odpad z blízkých domů, ale možná i pro svoz odpadu ze vzdálenějších částí města a jako depozit stavební sutě. Močálavité prostředí „Jámy“ bylo velmi vhodné pro zachování předmětů z organických materiálů, jejichž množství nemá v České republice v rámci archeologických výzkumů obdobu.

Po úvodních kapitolách věnovaných pramenné základně a historii badání o středověkém textilnictví autoři obrazení pozornost ke zkoumanému textilnímu souboru: nejprve je zařazena kapitola o nálezových okolnostech celého souboru, včetně krátkého upozornění na netextilní nálezy, a celkové zhodnocení lokality. Následuje kapitola V. Otavské o způsobu ošetření, technologickém průzkumu, rekonstrukci vzorů a následně nápadité adjustaci fragmentů.

Největší část knihy je věnována rozboru textilních technologií, jimiž byly nalezené fragmenty

vyrobeny. Právě tato část je velmi instruktivní pro specialisty, ale přínosná je i pro poučené laiky. Podrobně se věnuje výrobě textilu ve středověku od získání textilního vlákna až po finální výrobek, a to z hlediska technologických postupů i organizace výroby. Od této úvodní pasáže se odvíjí detailní rozbor nalezených fragmentů: jejich materiálu, tkalcovské vazby a dalších úprav až po možný původ (český nebo západoevropský v případě vlněných látek; italský, španělský, středoasijský nebo čínský v případě hedvábí). Většina nalezených fragmentů byla určena jako vlněná, mnohem menší, o to ale zajímavější, je skupina látek hedvábných. Právě jejich rozbor přináší nesmírně přínosné informace o způsobech tkaní, jaké bychom zejména v případě složitých vazeb (samita a damašky) v české literatuře jen těžko hledali.

Soubor obsahuje jen nepatrné množství textilu z rostlinného materiálu (len, konopí), ačkoliv lněné plátno bylo nejzákladnějším materiálem pro oděvní, ale i utilitární využití. Tento stav je zřejmě způsoben malou odolností rostlinných vláken v půdním prostředí. Naproti tomu jsou součástí souboru zajímavé vzorky plstí či zíní, včetně pozůstatku zíněné tkanice. Pozornosti neunikla ani samostatně zachovaná vlákna, šicí nitě, zbytky provazů a tkanic a další nesmírně drobné fragmenty. Další část se obrací k využití textilií pro oděvní účely a k nejrůznějším krejčovským postupům, které dané fragmenty odrážejí (obrubování okrajů, sešívání švů, šití knoflíkových dírek apod.)

Rozbor je doplněn množstvím obrazového materiálu: jak středověkých iluminací s tematikou textilní výroby a dekoračního či oděvního textilu,

tak především fotografiemi samotných nalezených fragmentů, schémata tkalcovských vazeb, rekonstrukcí vzorů, či nákresy používaných stehů. Celý text doprovázejí grafy a tabulky s přehledem nálezů, jejich umístění a technicko-technologických parametrů.

Jestliže rozbor textilií z hlediska technologického si s nadšením přečte jistě i laik se zájmem o historii oděvu a textilu vůbec, rozbor středověkého barvířství z pera Davida Kohouta může být pro čtenáře bez chemického vzdělání místy poněkud oříškem. To však jeho význam ani trochu nesnižuje. Úvodní podkapitoly o organizaci barvířství, barvicích postupech a užívaných barvivech podávají velmi přehledně rozbor problému. Následuje analýza barviv, která snad historikovi mnoho neřekne, o to více ji ocení archeologové, a především restaurátoři. Zajímavý je však hlavně závěr kapitoly věnovaný interpretaci barviv, tedy současně a původní barevnosti sledovaných tkanin. Přináší cenné informace jednak o proměně barevnosti tkanin při dlouhodobém uložení v zemi, jednak rozkrývá celou škálu barev středověkého textilu. Zde se opět potvrzuje, že tradovaný názor o „šedém středověku“ neplatí, barvy identifikované na nalezeném textilu naopak odpovídají živé barevnosti středověkých iluminací. Závěr publikace tvoří přehledné tabulky se souhrnem informací o všech nálezech a fotografie jednotlivých desek s adjustovanými fragmenty.

Publikace poskytuje vyčerpávající rozbor tohoto ojedinelého nálezového souboru, její přínos je však mnohem širší. Práce se totiž především věnuje tématu, které v české historiografii bylo dosud zkoumáno pouze okrajově: dějinám textilní výroby. Textilním řemeslům a obchodu s textiliemi se sice historikové věnovali již v minulosti, vždy však šlo spíše o dílčí témata, zatímco komplexní práce v tomto oboru stále chybí. Reflexe nových poznatků a zahraničních výzkumů v naší odborné literatuře chybí naprosto. Předkládaná práce tuto mezeru úspěšně zaplní. Nejedná se sice o široce zaměřený přehled dějin středověkého textilnictví, zato však poskytuje nesmírné množství přehledně podaných informací a pramenného materiálu. Nelze ani pochybovat o jejím přínosu pro archeologii, kde dosud nebyla textilním nálezům (s výjimkou exkluzivních funerálií z Pražského hradu) věnována patřičná pozornost. Velkým přínosem je pak kapitola o barvířství. Spolupráce archeologa a chemika se ukázala jako více než prospěšná. Pochvalu si zaslouží i obsáhlý obrazový aparát: kvalitní fotografie nálezů ve velkém zvětšení, včetně fotografií pořízených pomocí mikroskopu, výborně doplňují text. Velmi přehledně provedená schémata tkalcovských

vazeb usnadňují orientaci, hlavně v případě složitých vazeb tvořených více útky.

Publikaci lze vřele doporučit a snad jen vyjádřit přání, aby se brzy objevily další studie, které na ni naváží, ať už v oblasti archeologického textilu, tak dějin textilní výroby jako takové.

Alena Nachtmannová

Jiří Kmošek – Zuzana Křenková – Radek Bryol (edd.): Průzkum a dokumentace památek lidové architektury. Valašské muzeum v přírodě, *Rožnov pod Radhoštěm* – Spolek archaických nadšenců, *Sebranice 2016*. 197 str.

Název publikace vzbuzuje dojem, že se jedná o další (dnes už víceméně zbytečnou) metodickou příručku. Ve skutečnosti jde o soubor materiálůvých studií, jejichž autoři zevrubně prezentují výsledky a metody terénního výzkumu dvou zemědělských usedlostí v jižním okolí Litomyšle. Kniha je součástí širšího projektu, iniciovaného a zdárně se rozvíjejícího díky mimořádnému úsilí místních nadšenců, jež lze asi nejvýstižněji označit za novodobé venkovské buditele, dnešní mlouvou poněkud obecněji za představitele občanské společnosti. Akční sebraničnické rodině Kmoškových není lhostejný např. rapidní úbytek památek lidové architektury, jemuž se pokoušejí čelit přinejmenším podrobnou dokumentací vysoce cenných staveb, jimž vbrzku hrozí zánik. Nad zdevastovanými usedlostmi ale – na rozdíl od většiny odborníků – neládomu hůl, nýbrž pokoušejí se ze všech sil o jejich záchranu.

V havarijním stavu obou studovaných usedlostí se ukázkově zračí nátura mnohých současných českých venkovanů. Jedna v nedávné době sloužila jako krávin, a to včetně někdejšího obytného domu. Tím se změnila v ruinu, která na záchranu teprve čeká, zřejmě se jí ale nedočká. A přitom to byl statek, který jako drobný model prezentoval svůj region na slavných národopisných výstavách v 90. letech 19. století. Druhá zkoumaná usedlost je sice dodnes obývaná, ale jejím nejcenějším historickým stavbám hrozil rovněž zánik. Roubený dům a polygonální stodolu se podařilo zachránit doslova v hodině dvanácté. Majitelé je dvě poslední desetiletí ponechali napospas zubu času, protože nechtěli vlastnit státem chráněnou památku (byť k prohlášení nikdy nedošlo). Nakonec, v roce 2015, alespoň svolili k rozzebrání obou staveb za účelem jejich rekonstrukce ve skanzenu.

Obě zdevastované usedlosti – čp. 2 v Trstěnicích a čp. 97 v Čisté – už dříve vstoupily do literatury, mj. jako ukázky nejstarší dochované vrstvy venkovské architektury. Ostatně dendrochronologické

průzkumy z poslední doby potvrdily delší dobu tušenou skutečnost, že v regionech (jihu)východně od Litomyše se dochoval mimořádně hodnotný soubor roubených staveb z 16.–17. stol., který co do počtu nemá obdobu jinde v českých zemích. Po boku Jiřího Škabrady se na objevování, dokumentaci a publikaci zdejších starobylých staveb podíleli hlavně manželé Zuzana a Jiří Syroví.

V odborných kruzích nejvíce proslul dům čp. 171 v Čisté, vystavěný na počátku 80. let 16. století (např. *Škabrada – Syrová 1989*). Právem se dočkal citlivé obnovy. Celou řadu dalších archaických staveb (nejen) v Čisté ale známe pouze z historických fotografií. Podobně bolestivá by byla ztráta zdejšího domu čp. 97, v adekvátní podrobnosti dokumentovaného teprve před svým transferem. Jak ukázal čerstvý průzkum, jeho jádro z předvečera třicetileté války se dochovalo v mimořádně autentickém stavu. Ostatně polygonální stodola ze stejné usedlosti je jedinou dochovanou stavbou svého druhu v Čisté, resp. poslední z pěti desítek zobrazených na mapě stabilního katastru.

Základem publikace jsou dvě obšírné a dokumentací bohatě vybavené prezentace výsledků hloubkových stavebněhistorických průzkumů Zuzany Křenkové a Vladislavy Říhové. Autorky v obou usedlostech podrobně analyzovaly ohrožené roubené stavby a zároveň provedly pečlivou rešerši literatury a různých pramenných fondů. Ve výsledku zásadně doplnily a dílem také korigovaly závěry předchozího bádání. Předložena periodizace stavebního vývoje se opírá velkou měrou o dendrochronologický průzkum. Díky němu lze nejen bezpečně datovat, ale také určit rozsah nejstarších dochovaných konstrukcí obou zkoumaných obytných stavení. Jádro domu v Trstěnici je sice starší, už z 80. let 16. stol., ale hůře dochované oproti domu v Čisté, který vznikl ve 2. desetiletí 17. stol. a posléze prošel jen dílčími úpravami, které prakticky nezměnily původní dispoziční skladbu. Její klasické trojdílné schéma sestává z vysoké světnice a dvoupodlažního bloku síně a komory, na níž v týlu navazovala další, samostatně přístupná komora. Polygonální stodola ze stejné usedlosti pochází z konce 17. století.

V usedlosti čp. 97 v Čisté proběhl v souvislosti s transferem domu záchranný archeologický výzkum, jehož výsledky prezentují David Merta, Václav Kolařík a Matěj Kmošek. První dva působí v brněnské společnosti Archaia, díky níž se v posledních letech skokovým způsobem posunul předtím jen minimálně rozvinutý terénní výzkum historických jader vesnic, zvláště pak v interiérech domů. Tentokrát archeologická zjištění sice jen drobně doplňují závěry stavebněhistorického průzkumu, bezvýznamně ale

nejdou, a to zvláště díky podrobné dokumentaci zbytků nejstaršího topeniště ve světnici. Dva příspěvky jsou věnovány moderním dokumentačním metodám (trojrozměrnému skenování a digitální fotogrammetrii), knihu pak uzavírá podrobný traseologický rozbor konstrukcí polygonální stodoly.

Hodnota publikace tkví velkou měrou v podrobné kresebné a plánové dokumentaci, jež významně obohacuje pramennou základnu srovnávacího výzkumu nejstarší dochované vrstvy architektury zemědělských usedlostí. Největší respekt ale vzbuzuje úsilí rodiny Kmoškových, primárně zaměřené na záchranu ohrožených památek, sekundárně stimuluující terénní výzkum mimořádně důležitého souboru venkovských staveb, jemuž odborníci zůstávají ještě hodně dlužni. Závěrem je zapotřebí dodat, že kniha vyšla zároveň s dvěma stejně graficky upravenými a podobně koncipovanými sborníky o vesnické architektuře, zaměřenými hlavně na památkářská a muzejní témata.

Jan Kypka

Literatura

Škabrada, J. – Syrová, Z. 1989: Dům čp. 171 v Čisté u Litomyše. Archaeologia historica 14, 325–336.

Tomáš König a kolektiv: Nitra-Mlyny – Stredoveké osídlenie lokality. Muzeológia a kultúrne dedičstvo, Bratislava 2014. ISBN 978-80-9711715-4-4. 149 str. + 1 CD-ROM.

Monografia je vyhodnotením nálezov z lokality Nitra-Mlyny, ktorú vypracoval Tomáš König z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Kostrové pozostatky z pohľadu antropológie vyhodnotila Silvia Bodoríková z Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (s. 44–49) a rozbor nájdených mincí pripravil Marek Budaj zo Slovenského národného múzea v Bratislave (s. 72–77). V úvodnej prvej kapitole sa čitateľ môže oboznámiť so základnými údajmi o priebehu terénneho výskumu, ktorý sa uskutočnil v rozpätí rokov 2007–2009, ako i s postupom vypracovania nálezovej dokumentácie, ktorá bola pri spracovaní predloženej publikácie zrevidovaná.

Druhá kapitola sa venuje prírodnému prostrediu lokality z hľadiska geologickej a geomorfologickej charakteristiky. Skúmaný priestor bol využívaný v minulosti ako industriálny areál nitrianskych mlynov a podobne ako v ostatných častiach Nitry – Starého mesta nebol vôbec rozpoznateľný pôvodný geomorfologický charakter. Využitím a porovnaním historických písomných a kartografických prameňov

autor rozpracoval stratigrafické pomery na nálezisku (napr. telesa cesty, zahľbené objekty) a načrtol aj problematiku zaniknutého ramena rieky Nitry, ktoré pretekalo v období stredoveku sledovaným územím.

Katalóg, ktorý tvorí tretiu kapitolu, obsahuje súpis artefaktov a dokumentovaných nehnuteľných nálezov pochádzajúcich z preskúmaného povrchu telesa cesty a zahľbených objektov, ktoré bolo možné datovať do obdobia stredoveku. Nálezy z ostatných období vzhľadom na vymedzenie témy tejto práce hodnotené neboli. Nasledujúca kapitola prináša okrem antropologického rozboru kostrových pozostatkov aj analýzu hrobového inventára. Zo šiestich nájdených hrobov bolo možné na základe odkrytých sprievodných nálezov bližšie chronologicky i kultúrne určiť iba dva. Autor ich datuje do obdobia Veľkej Moravy s prípadným presahom do začiatku veľkomoravského obdobia. Na základe ich priestorového rozmiestenia predpokladá, že patrili do jednej pohrebiskovej lokality (okrajovej plochy pohrebiska).

V piatej časti sú samostatne skúmané sídlisko- vé nálezy. Najpočetnejšiu skupinu tvoria fragmenty keramických nádob, a preto im bola venovaná najväčšia pozornosť (najmä početnosti a fragmentárnosti zachovania, prítomnosti grafitu v keramickom ceste, typologickému triedeniu ústí, povrchu a dnám). Vyššie percento prítomnosti grafitovej keramiky v nálezoch z Nitry-Mlynov poukazuje v porovnaní so súvekými agrárnymi osadami skôr na lokalitu mestského typu. Zaujímavým nálezom je drobný fragment glazovanej keramickej kraslice z výplne objektu 56/07, ktorý potvrdzuje spolu s ostatnými nálezmi tohto typu v Bratislave a Nitre diaľkové obchodné kontakty stredovekého Uhorska s východoeurópskou oblasťou. Samostatne boli vyhodnotené objavené kovové a kamenné predmety, ako aj mince.

Najdôležitejšou časťou publikácie sú kapitoly venované interpretácii stredovekého osídlenia lokality v celkovom kontexte nitrianskej aglomerácie. Vo včasnostredovekom horizonte patrila lokalita Nitra-Mlyny zrejme k podhradiu, jednej zo zložiek hradskeho mesta, na ktorom sa prekrývali sídlisko- vé a funerálne objekty približne datované do 9. až prvej polovice 10. storočia. Podobná situácia bola zaznamenaná na vedľajšej lokalite Nitra-Tržnica. Vrcholnostredoveký horizont osídlenia bol vyhodnotený na základe analýzy keramických nádob. Jeho staršia fáza sa zhoduje s nálezmi keramiky z obdobia vrcholného stredoveku na sídlisku v Nitre-Šindolke či Nitre-Tržnici a možno ju datovať (aj vďaka porovnaniu s nálezmi z brnianskeho predmestského prostredia) do obdobia od druhej polovice 11. storo-

čia do poslednej štvrtiny 12. storočia. Mladšia fáza vrcholnostredovekého osídlenia lokality Nitra-Mlyny, analogická s nálezmi na sídlisku Nitra-Párovské Háje, spadá do obdobia od konca 12. do prvej polovice 13. storočia a zároveň je to posledná etapa pretrvávajúceho osídlenia skúmaného územia. Následnú záverečnú fázu charakterizuje už len odkrytá cestná komunikácia, vybudovaná v priebehu druhej polovice 13. storočia.

Na základe analýzy doteraz odkrytých archeologických nálezov v porovnaní s dobovými historickými písomnými prameňmi ako aj mapovými dielami prináša autor aktualizovaný pohľad na topografiu stredovekej Nitry. Prehodnocuje niektoré nesprávne interpretované stredoveké dokumenty v porovnaní s A. Ruttkayom a P. Bednárom. Južná časť suburbia hradskeho mesta, do ktorého patrila aj lokalita Nitra-Mlyny, postupne zanikla v priebehu 13. storočia dôsledkom nepriaznivých historických udalostí, pričom najzávažnejším faktorom bol práve vpád mongolských vojsk v roku 1241 do Uhorska.

Priložený zoznam použitej literatúry a prameňov dokladuje erudovaný prístup k spracovaniu terénneho výskumu danej lokality. Publikáciu v jej závere dopĺňajú kresbové tabuľky artefaktov, pričom kvalitná dokumentácia terénnych situácií je prezentovaná priamo v textovej časti. Najmä interpretačnými závermi k poznaniu stredovekého osídlenia Nitry si monografia zasluhuje pozornosť odborníkov nielen v oblasti historickej archeológie ale aj ostatných historických vied.

Robert Gregor Maretta

Henryk Paner: Gdańsk na pielgrzymkowych szlakach średniowiecznej Europy. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, *Gdańsk 2016*. 590 str.

Referovaná publikace úzce navazuje na předchozí autorovu knihu o středověkých poutních odznacích nalezených při rozsáhlých archeologických výzkumech v Gdańsku. Tu speciálně věnoval třem stvořkám exemplářům s mariánskou ikonografií (Paner 2013). Nově předkládá souhrnnou práci, jejímž jádrem je katalog ostatních odznaků a příbuzných artefaktů z Gdańsku, objevených do r. 2013. Celá kolekce čítá přibližně 1200 položek, což z ní činí – v kombinaci s archeologicky dokumentovanými nálezyovými okolnostmi – mezinárodně unikátní pramený fond. Autor rozdělil katalog na tři odděly, z nichž nejrozsáhlejší je přehled poutních odznaků. Do dvou samostatných skupin pak zahrnul všechny další drobné kovové poutní artefakty (ampulky, křížky, chřestítka, pištalky, zrcátka apod.) a tzv. profánní odznaky.

Kolekce poutních odznaků je neobyčejně pestrá co do geografického složení, a tudíž i po stránce ikonografické. Reprezentuje jak řadu nejslavnějších svatých míst Evropy, tak kultovní lokality regionálního významu. Na mapě znázorňující původ prezentovaných odznaků se body výrazně zhušťují na severozápadě a severu Německa. V jiných oblastech (např. ve Francii či střední Itálii) jsou pak zaznamenány mnohem rozptýleněji. K nejbližším lokalitám vůči Gdaňsku se řadí Santiago de Compostela či Řím. S ohledem na uvedené koncentrace lze říci, že síť nejpreferovanějších zbožných a kajicných tras výraznou měrou ovlivnily obecné faktory mobility obyvatel jednoho z nejdůležitějších center hanzovní obchodní oblasti. Je otázka, zda další bádání potvrdí spíše intuitivní názor autora, že nejpočetnější typy v Gdaňsku zjištěných odznaků (s určitou mariánskou ikonografií) skutečně pocházejí z východního Pomoří. V kolekci se dobře odrážejí některé charakteristické rysy zbožnosti konce středověku, zvláště zvýšená obliba míst spjatých s eucharistickými zázraky, čemuž nasvědčují např. relativně vysoké počty odznaků zobrazujících hostie z braniborského Wilsnacku.

Skupině tzv. světských odznaků připadá přibližně čtvrtinový podíl z celkového počtu prezentovaných artefaktů, což odpovídá skladbě podobných souborů ze severozápadní Evropy. Zda byly odsud tyto výrobky dovezeny, zůstává otevřenou otázkou. Autor pečlivým studiem literatury dohledal ke všem gdaňským ukázkám přesné či velice blízké analogie z Francie, Nizozemska a Anglie. Přitom ale shledal jeden podstatný rozdíl: v Gdaňsku scházejí odznaky s vyloženě obscénní erotickou tematikou, relativně hojně se vyskytující v západní Evropě. Jinak tu jsou zastoupeny snad všechny hlavní typy: např. miniaturní zbraně a zbroje (sekery, kuše, helmy), postavy rytířů, figury zvířat (lvi, ptáci, ryby, jeleni), miniaturní mořských lodí, opaskových tašek či třeba rukavic. Ve srovnání se západoevropskými kolekcemi není překvapivý vysoký podíl odznaků s heraldickou symbolikou. Tři odznaky znázorňují příhody z bajek o lišáku Renartovi. Početně výraznou skupinu tvoří výrobky spadající do ikonografické sféry *minne*. Mezi nimi pak dominují vyobrazení ptáků s nápisovými stužkami, jejichž text explicitně odkazuje ke kultu lásky.

Obsáhlý komentovaný katalog je doplněn o několik nepříliš dlouhých kapitol, z nichž nejcecnnější je přehled písemných pramenů, jež lze využít při výzkumu poutnictví středověkých obyvatel Gdaňsku a dalších pomořanských měst. V úvodu a závěru knihy jsou předloženy zásadní informace stran náležového kontextu pojednávaných artefaktů: přibližně

ze tří čtvrtin byly objeveny v okolí středověkého přístavu, mezi zbytkem převažují nálezy z veřejných prostranství. Z uvedené skutečnosti autor vyvozuje přímočarý závěr: většinu odznaků prý ztratily osoby, které přes Gdaňsk cestovaly někam dále (a naopak místní si je prý pečlivě schraňovali doma). Takováto představa o nepozorných poutnicích je ale neslučitelná s náleзовými okolnostmi jiných velkých evropských kolekcí poutních odznaků a podobných výrobků. Stěží se hodí pro interpretaci stovek analogických předmětů vyzdvihovaných z koryt řek v jádrech velkých francouzských měst (např. *Koenigsmarková – Kühne 2012*, 15). V širší srovnávací perspektivě mi připadá jako jediné možné vysvětlení to, že odznaky byly do vody záměrně vhozovány.

Jan Kypta

Literatura

- Koenigsmarková, H. – Kühne, H. 2012:* Die Prager Pilgerzeichensammlung. Eine sammlungs- und forschungsgeschichtliche Einleitung. In: H. Kühne – C. Brumme – H. Koenigsmarková, Jungfrauen, Engel, Phallustiere. Die Sammlung mittelalterlicher französischer Pilgerzeichen des Kunstgewerbemuseums in Prag und des Nationalmuseums Prag, Berlin: Lukas Verlag, 15–30.
- Paner, H. 2013:* Średniowieczne świadectwa kultu Maryjnego. Pamiątki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

Jakub Sawicki: Medieval dress accessories from Nowy Targ Square in Wrocław. Catalogue of finds. Yellow Point Publications, *Wrocław 2017*. 245 str.

V ploše vratislavského náměstí Nový trh proběhl v letech 2010–2012 rozsáhlý archeologický odkryv, který předcházel výstavbě podzemních garáží. Ve finálním stádiu přípravy se dnes nachází monografie, která by měla výzkum komplexně zhodnotit, ale už nyní máme k dispozici důležité publikace vybraných druhů artefaktů. Jejich autorem je J. Sawicki, jenž se nejprve zabýval tzv. světskými odznaky, které představují početně (prozatím) unikátní soubor v rámci celého vnitrozemí Evropy. Svě bádání zakončil knižní studií, která se zakládá na detailním srovnání vratislavských exemplářů s polskými a evropskými analogiemi (*Sawicki 2014*). Aktuálně se autor snad ještě důkladněji věnuje podobně výjimečnému segmentu nálezů z vratislavského Nového trhu, a sice středověkým kovovým oděvním prvky.

Záslužné je, že pramennou materii zpřístupnil dalším badatelům formou kompletního katalogu, který si díky angličtině jistě najde vděčné uživatele napříč Evropou. V tomto momentu se nabízí srovnání s publikacemi neméně důležitých souborů ze Slovenska, kde specifický názevový obraz souvisí s široce rozšířeným zvykem pohřbívat mrtvé ve slavnostním oblečení v průběhu celého vrcholného a pozdního středověku. Přestože lze v literatuře dohledat tisíce hrobových nálezů přezek, spon, nášivek a řady podobných artefaktů (např. *Ruttkay 1989*, s lit.), v mezinárodním rámci znají kvantitativně mimořádné slovenské doklady prakticky jen čeští badatelé. Příčiny jsou dvě. Vedle jazyka publikací je na vině i regionální ráz většiny příslušných periodik, poskovrnu zastoupených i v českých knihovnách.

Je příznačné, že slovenské autory necituje ani J. Sawicki, a přitom by zasluhovali alespoň stručnou zmínku v jeho krátkém přehledu bádání, který vtělil do úvodního komentáře referovaného katalogu. Kromě polských prací tu zmiňuje jen literaturu v angličtině a němčině. Zdůrazňuje např. přínos několika čerstvých monografií depotů zlatnických výrobků. Nic proti tomu, paradoxní ale je, že slovenské analogie mají pro jeho bádání mnohem větší význam. Tamní venkované si na městských trzích běžně kupovali úplně stejné výrobky, jaké byly poztráceny ve Vratislavi. Jsou to všechno artefakty ze železa a neželezných kovů, které nebyly předmětem teaurace.

V úvodní třetině knihy autor stručně popisuje názevové okolnosti, přičemž se blíže věnuje zastoupení nálezů v jednotlivých sídelních horizontech a jejich prostorovému rozptylu. Jedna čtvrtina katalogových položek pochází ze stratigrafických situací před ustavením náměstí, jehož počátek sahá nejspíše do 60. let 13. století. Do této doby spadá mohutná planýrovací vrstva, která překryla početné pozůstatky komunikací a obytné dřevěné zástavby z 11. až 1. pol. 13. století. Ostatní katalogové položky souvisejí s životem, který na náměstí pulzoval ve 2. pol. 13. až na počátku 15. století. Autor dále probírá technologii výroby prezentovaných artefaktů, odbornou terminologii a způsoby morfologického a typologického třídění.

Katalog nálezů čítá 515 položek. Jsou to výrobky ze železa a slitin mědi či olova, z nichž jen málo, které vynikají náročnějším výtvarným zpracováním. Výzdoba je nejčastěji provedena prostým gravírováním, tepáním či odlitím do formy. V hojném počtu jsou zastoupeny opaskové přezky a spony posuvné konstrukce, dále pak různá nákončí řemíneků a řemenů, nášivky a drobná spínadla na principu háčku a očka. Při listování katalogem nejvíce zaujmou

šatní spony, a to relativně bohatou výzdobou, popř. dosti složitým celkovým tvarem. Některé jsou zdobeny emailem, jiné (zvláště ty ze slitin olova) jemným dekorem zhotoveným za pomoci formy. Všechny katalogové položky jsou prezentovány kvalitní barevnou fotografií v dostatečné velikosti, přičemž detaily jsou dobře zřetelné díky výbornému tisku. Nadstandardní forma publikace je v tomto případě zcela na místě.

Jan Kypka

Literatura

- Ruttkay, A. 1989:* Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska (Horizont hrobov zo 14.–15. stor. v Ducovom, obec Moravany nad Váhom). *Archaeologia historica* 14, 355–378.
- Sawicki, J. 2014:* Średniowieczne świeckie odznaki w Polsce na tle europejskim. *Wratislavia Antiqua* 20. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

Krzysztof Wachowski (red.): Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów. *Wratislavia Antiqua* 21. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2015. 245 str. + 1 DVD.

Referovaná publikace, která je v řadě *Wratislavia Antiqua* už čtvrtou monografií o hřbitovech pozdní středověké a raně novověké Vratislavi, přináší komplexní rozbor výsledků záchraného archeologického výzkumu uskutečněného v letech 2006–2007 v prostoru zbořeného kostela Spasitele. Stával vně středověkého městského jádra, těsně při hradebním pásmu. Liniové výkopy obnažily několik úseků základové zdiva svatyně, okolní hřbitov byl zkoumán i plošně, ovšem pouze asi z jedné třetiny. Tisícovka odkrytých hrobů ale představuje reprezentativní studijní vzorek. Nejobsáhlejší oddíly knihy jsou pochopitelně věnovány pohřebnímu ritu, antropologickým analýzám a stavebnímu vývoji kostela. Pro celkovou představu o lokalitě je klíčový úvodní nástin dějin kostelního areálu, vycházející z precizní rešerše písemných pramenů. Ze shromážděných údajů vyplynulo, že hřbitov byl založen r. 1541 v zahradách za hradbami, v blízkosti popraviště a starší středověké (katolické) kaple. Primárně sloužil potřebám luteránských obyvatel předměstí, také tu ovšem byli pochováváni odsouzení, oběti zločinů a obecné osoby z okraje společnosti. V dvacetiletém odstupu u hřbitova vyrostl hrázděný kostel Spasitele, který prošel nejméně čtyřmi přestavbami, než byl celý okresek zrušen na konci 18. století. V renesančním období byla loď

výrazně prodloužena a doplněna o západní předstupující věž, v barokním období vznikla druhá (jižní) loď a výrazně se změnil presbytář. Periodizaci stavebního vývoje kostela vedle archeologických zjištění napomohla celá řada obrazových pramenů.

Autoři publikace se shodují v názoru, že s výpovědí archiválií o sociálním kontextu hřbitova korespondují výsledky archeologického výzkumu. Veškeré nalezené ozdoby a součásti oděvů nebožtíků byly zhotoveny z barevných kovů či železa, což by mělo podporovat představu, že u kostela Spasitele našli místo posledního odpočinku hlavně (relativně chudí) obyvatelé předměstí. Dobové zprávy o zdejších pohřbech odsouzcují autoři spojují s těmi hroby, v nichž se lebky nacházely výrazně mimo anatomickou polohu. Vložení některých dekapitovaných těl do jedné jámy spolu s pietně pochovanými ostatky jsou interpretována jako hroby obětí a jejich vražd, a to na základě zmínek v písemných pramenech.

Jedna z klíčových kapitol knihy je věnována drobné hmotné kultuře. Výzkum přinesl druhově pestrú skupinu předmětů, většinou kovových pozůstatků oděvů. Početně převažují různé přezky a další kovové součásti opasků, výhradně nalezené v hrobech žen. Doklady specifické pohřební výbavy se vážou převážně na hroby dětí, asi přesněji dívek. V první řadě lze jmenovat bohatě zdobené drátěné ozdoby účesů (*Totenkronen*) a různé kovové nášivky oděvů. Podle záměrně přiložených nůžek lze identifikovat hroby žen zemřelých při porodu či v šestinedělí (nezřídka pohřbených spolu s dítětem). Mnohem častěji však byly v hrobech, téměř výhradně ženských, nalezeny nože a klíče, a to jako součásti opasků.

Zatímco předložené výklady zvyku vkládání nůžek do hrobů se odvolávají na novodobé, etno-

grafy zaznamenané paralely, klíče a nože podněcují k planým spekulacím. K. Wachowski jim přisuzuje roli symbolu jakési dobré hospodyně a navíc dodává, že mohou být projevem protestantské morálky. Podobně vágně interpretuje i některé jiné předměty, resp. jejich výzdobu. Srdíčka zdobící opaskové kovování či např. reliéf spojených rukou na prstenu prý v renesanci plnily roli symbolů věrnosti a lásky, a to v přímé návaznosti na středověkou kurtoazní kulturu. K tomu K. Wachowski znovu dodává, že šlo o specifické projevy myšlenkového světa protestantů. Za charakteristický znak luteránských hřbitovů pokládá i výskyt drátěných ozdob dětských účesů, třebaže současně zmiňuje relativně četné analogie i z katolického prostředí. Svůj předpoklad, že to byli právě katolíci, kteří přebírali zvyklosti (symboliku) luteránů, ale nezdůvodňuje. Z Wachowského obsáhlého výkladu konfesně specifických znaků studovaného hřbitova mne přesvědčil pouze jeden argument: výmluvná je absence drobných, na soudobých katolických hřbitovech naopak hojně zastoupených devocionálií (růženců, svátostek, medailonků, křížků).

Těžko odhadovat, zda předložené interpretace vybraných ukázek drobné hmotné kultury jakožto konfesně rozlišovacích znaků spíše sklídí kritiku, či zda budou častěji mechanicky přebírány. Zjevné je naopak to, že publikace jako celek významně rozšiřuje pramennou základnu srovnávacího výzkumu nejen raně novověkých nekropolí, ale i některých složek drobné hmotné kultury. Užitečná bude i pro badatele, kteří se zaměřují na celkovou problematiku kostelů vybudovaných za hradbami měst. Je proto s podivem, že v knize chybí plán historického jádra Vratislavi s vyznačenou polohou dotyčného kostela.

Jan Kypta

REDAKCE AUTORŮM

Archeologické rozhledy jsou recenzovaný časopis. Příspěvky procházejí recenzním řízením, jehož výsledek slouží k formulaci vyjádření redakce. Za věcný obsah příspěvků odpovídá autor. Příspěvky nejsou honorovány.

Nezbytnou součástí každého článku je max. třístránkový český podklad pro překlad, nebo dvou- až čtyřstránkový cizojazyčný souhrn, dále český abstrakt postihující cíl práce, v rozsahu 7–12 řádků, a 5–7 klíčových slov, kontaktní adresa autora. Příspěvky odevzdané v jiném než českém či slovenském jazyku musejí být doprovázeny českým či slovenským souhrnem. Je třeba dodržovat zavedený způsob citací (viz AR 50 1998, 336–338). Pokud jsou při odkazech používány zkratky, je nutné připojit jejich seznam za výčet použité literatury. Týká-li se článek určité lokality, musí být vybaven mapkou ČR s příslušnou lokalizací. Mapa je k dispozici na internetových stránkách AR (Pokyny pro autory).

U zpráv o nových publikacích prosíme zvažte nejprve žánr svého textu: rozhodnete-li se pro kritickou a do širších souvislostí uvádějící recenzi, v argumentaci se neomezujte, půjde-li o informativní referát, nepřekročte 7500 znaků.

Při tvorbě obrazových příloh je platný formát 126 x 195 mm, což platí i pro digitalizované obrázky. Nezapomeňte, že po zmenšení předlohy do formátu AR nesmí výška písmen na obrázku klesnout pod 2 mm, při počítačovém zpracování obrázků dbejte rovněž na dostatečnou sílu čar. Mapy, plány a kresby musejí být opatřeny grafickým měřítkem. Grafy prosíme ve formátech .PDF, .TIFF, .EPS, nikoli však .XLS. Digitalizované obrázky jsou přijímány očíslované, ve formátech .TIFF, .EPS, .AI, .PSD, .JPG, v rozlišení min. 600 DPI a s jednotným označením dle jména autora, ev. lokality. Bude-li velikost obrázku přesahovat 15 MGB, připravte se na příp. žádost redakce o kompresi. Redakce nepřijímá obrázky ve formátu .DOC. Nevkládejte digitalizované obrázky do textu. Očíslované popisky k obrázkům, grafům a tabulkám připojte za text příspěvku (nikoli přímo na obrázky nebo do toku textu). V případě digitalizované verze obrázků je třeba redakci zaslat i jejich výtisk označený a očíslovaný ručně v souladu s popisky. Tisk barevných příloh platí autor.

Nevyžádané příspěvky se nevracejí.

Děkujeme za dodržování těchto zásad, které urychlí cestu Vašeho textu na stránky AR.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Authors are responsible for ensuring the accuracy of the factual content in their contributions. All contributions will undergo a peer review process, the results of which express the editors' opinion. The editors regret that no remuneration can be made for submissions.

Texts are accepted in the English, French, German, Polish and Slovak languages. Each article must include an English abstract of 7–12 lines, 5–7 keywords, and a summary for translation into Czech. Authors are requested to adhere to the standard citation in AR; should references include abbreviations, then for the sake of clarity a list of these must be appended to the bibliography.

Illustrations, accompanied by captions in the text section, should be of high quality and must be numbered. The valid format for illustrative insets is 126 x 195 mm. Authors are asked to ensure that lettering on illustrations is at least 2 mm high after reduction. Illustrations are accepted also in .TIFF, .EPS, .AI, .PSD, .JPG, min. 600 DPI. The editors regret that they cannot accept illustrations in .DOC format. Maps, plans and drawings must include a scale.

The unsolicited manuscripts will be not returned.

The editors are grateful to authors for adhering to these instructions, as this will allow submissions to appear in AR with the minimum of delay.